En Manuel Saumell i la música cubana

Autor: Joan Casajuana
Data de publicació: 24-07-2020

En Joan Casajuana ens introdueix en l'obra del compositor nascut a l'Havana i d'origen català Manuel Saumell, un dels fundadors de la música moderna de les Antilles. Va combinar en les seves obres dues tradicions musicals: la tradició clàssica europea i la influència musical vinguda d'Africa que van aportar els antics esclaus establerts a Cuba. Escolteu, entre d'altres, alguns fragments de les seves contradanses.

En Manuel Saumell, fill d'una nativa de Cuba i d'un català exiliat, és reconegut com un dels fundadors de la música cubana.

El seu pare, En Cristóbal Saumell, havia fugit d'Espanya, probablement per les seves idees liberals o potser perquè li havien confiscat els béns. Es va establir, sense gaires recursos, a l'Havana a primers del segle XIX. El seu fill, En Manuel Saumell, hi va créixer mentre va fer-se músic.

Va ser autodidacte, fins que cap als 15 anys va rebre les primeres classes de grans mestres europeus. Sobretot, les d'En J.F. Edelmann, i, més endavant, les d'En Maurice Pyke.

La característica fonamental de seva obra és que va combinar els ritmes afrocubans amb la tradició clàssica europea. Així, En Saumell va accentuar el pols ternari de les notes i va incorporar el tresillo[1] i cinquillo[2] cubans.

Als 22 anys —l'any 1839— va començar una òpera sota la inspiració d'una cantant de la qual va estar enamorat. Mai no la va acabar. Segons sembla, perquè el seu amor no va ser correspost. L'acció d'aquesta òpera es desenvolupava a Cuba i per primer cop a Amèrica els negres hi eren dignament representats.

En Manuel Saumell coneixia bé els ritmes d'aquells africans lliberts, ja alliberats de l'esclavatge. La majoria d'ells

havia arribat a Cuba a primers de segle. Com el seu pare. Havien fugit de les sagnants revoltes d'Haití. Aquestes revoltes van culminar en l'única revolució de la història en què els esclaus aconsegueixen vèncer els amos i establir una república.

Deia el musicòleg cubà Alejo Carpentier[3], que, segons el cronista B. Ferrer, ja a finals del segle XVIII a l'Havana hi havia una cinquantena de balls públics oberts de nit, la majoria amb músics africans. S'hi tocaven i s'hi ballaven fins tard contradanses, boleros i guarachas.

Com hem indicat més amunt, després de la Revolució Francesa molts milers d'esclaus alliberats de les cruentes revoltes d'Haití —a l'illa veïna, La Española (Santo Domingo)— s'havien instal·lat a Cuba, sobretot pels voltants de Santiago i la costa oriental d'aquesta illa. Però molts d'altres revoltats navegaren fins a Nova Orleans, on hi van sembrar, també, el seu folklore africà.

Per això el jazz va començar a Nova Orleans i la rumba a Cuba, precedida de les havaneres i les contradanses franceses vingudes d'Haití, contradanses que En Saumell va tenir cura de «cubanitzar» integrant-hi el ritme dels africans. D'aquí en sortiria més endavant aquest nou gènere, les havaneres, algunes de les quals van fer-se populars a Espanya i a França a la segona meitat del segle XIX, com ara La Paloma i El arreglito —la famosa havanera de Carmen de Bizet— ambdues compostes pel basc Sebastian Yradier.

En Manuel Saumell, a part d'haver escrit diversos treballs per a òpera, orquestra, veus i arranjaments, és popularment conegut per haver composat una cinquantena de contradanses per a piano. En Saumell acostumava a estructurar les seves peces musicals en dues parts. La primera consistia en dos motius de 8 compassos, a la manera clàssica. És la part A. A la segona part hi predomina el ritme a partir de l'entrada del tresillo i el cinquillo cubans. Se l'anomena part B.

En conjunt, l'obra d'En Saumell té molta varietat d'estils. Tanmateix, sovint hi incorpora tornades rítmiques amb trets «negres» o africans a la part B, contraposant-los al rigor blanc i «mozartià» de les contradanses clàssiques originals de la part A[4].

Si en voleu assaborir un petit tast, podeu escoltar en els enllaços de dessota alguns fragments d'algunes de les seves contradanses. Escoltem, per exemple, aquest breu fragment de La quejosita. Hi observarem el diferent caràcter de les dues parts A i B. https://youtu.be/yLcBd8WCY4U

A continuació, presentem una contradansa tocada per una banda a la manera tradicional, és a dir, encara sense les transformacions rítmiques africanes que posteriorment inspirarien En Saumell: https://youtu.be/3UjQS734lTY

També us oferim Los ojos de Pepa, que va ser una de les seves primeres contradanses per a piano: https://youtu.be/vQaL2mxFWkQ?. Aquesta peça es convertí en tot un estàndard cubà. La trobareu també al següent enllaç versionada per una mena de trova cubana: https://youtu.be/BLFU9CVx6S0

Tot seguit escolteu la versió per a cambra de El somatén, també d'En Saumell. Fixeu-vos com, al segon.0:26, comença la part B, mercès al piano, amb el típic avís del cinquillo cubano: https://youtu.be/fYpVfNpDwwU. En La suavecita, copsareu amb quina màgia hi fa entrar el toc africà al segon 0:23 https://youtu.be/kuaKqEZcez0

Us podeu entretenir, doncs, una bona estona sentint aquestes peces i us podeu deixar amarar per l'enyor que es desprèn de l'aire mestís d'aquestes danses, que mesclaven tocs africans amb la música europea. Som als orígens de la música cubana.

A l'altra banda del Golf de Mèxic, va néixer a Nova Orleans En Louis Moreau Gottshalk, un prodigi del piano d'aquell temps. Tenia ascendents haitians, però el seu pare era jueu i de família benestant. Va ser enviat a París a rebre l'educació d'un virtuós. Escolteu una mica la seva Bambuola, escrita el 1844 i li van posar el subtítol la dansa de negres, https://youtu.be/SUvBu7pqEpk. Podeu sentir-hi, en la audició, la presència del record afroamericà. En Gottshalk evocava aquells ritmes amb nostàlgia durant la seva primera època europea —tindria uns 15 anys—, és a dir quan estudiava al conservatori de París. Allà hi adquirí un gran prestigi. Guanyà premis, viatjà per Europa i fou lloat, fins i tot, pels més grans pianistes i compositors: Chopin i Liszt, entre d'altres.

En Gottshalk va tornar als EEUU al cap de deu anys i va començar els seus viatges per Amèrica. El primer el va fer a Cuba i amb el seu gran èxit sota el braç, El Cocoyé, que també us proposem d'escoltar a https://youtu.be/XPukZfq4LNk. Després dels primers 20 segons. d'introducció i virtuosisme, pareu l'orella als següents 10 segons, on els baixos reprodueixen un ritme africà, talment com un presagi dels ritmes que vindrien més tard al segle XX.

Aquest compositor de Nova Orleans va conèixer a Cuba En Manuel Saumell, qui, impressionat, li va dedicar aquesta contradansa: La Luisiana, https://youtu.be/p6JBFQ4iV4k?t=130. En ella, després dels primers 16 segons d'allò més euro-concertístics, passa a la segona part enriquint-la amb aires tradicionals cubans.

En Gottshalk havia estat el primer gran pianista i compositor americà que va voltar per Europa, els Estats units, el Carib, i, més tard, per Amèrica del Sud. La mescla de tantes influències diverses el van fer sens dubte un dels primers precursors del jazz.

Tornem a En Saumell. En Manuel Saumell va ser un home molt estimat a l'illa caribenca, sobretot pel seu caràcter bonhomiós i el seu compromís amb la causa cubana. Va col·laborar a fundar diverses entitats filharmòniques, institucions i projectes d'ensenyament. El conservatori de l'Havana du el seu nom.

Per a l'Alejo Carpentier —tot una autoritat en música cubana—, En Saumell no només va ser el pare de la contradansa i de l'havanera, sinó també el del danzón, el de la guajira, el de la clave, el de la criolla i el d'altres formes cubanes. "Tot el que es va fer després a Cuba" —afirma En Carpentier— "va ser ampliar el que En Saumell ja havia plenament exposat"[5].

Un exgovernador de l'illa, el general Tacón, que havia estat molt criticat sempre a casa dels Saumell, diuen que el va salvar –potser per apreci?— de ser condemnat a presó arran de l'anomenada Conspiración de La Escalera a l'any 1844, en la qual se l'acusava de complicitat amb el líder independentista Francisco Javier de Céspedes.

En Manuel Saumell estava connectat també amb la causa de Catalunya, on també començava a vindicar-s'hi la reública. Diuen que seguia clandestinament publicacions catalanes, com El somatén, i que va escriure amb el pseudònim «El timbalero» alguns articles publicats a Cuba sobre música.

D'altra banda, no puc deixar passar per alt alguns paral·lelismes entre En Saumell i el nostre Josep Anselm Clavé. Tots dos eren contemporanis i també autodidactes i igualment no gaudiren en la seva joventut de gaires recursos. Mentre En Saumell aconseguí una gran anomenada a Cuba, En Josep Anselm Clavé, en aquells mateixos anys, assolí una enorme popularitat creant les primeres corals a Catalunya i les seves societats. Semblantment a En Saumell, mantingué un gran compromís polític amb el règim republicà i la causa obrera[6]. Així, doncs, tots dos van contribuir, amb la seva iniciativa musical i el seu compromís social, a transformar la consciència cívica d'aquelles societats encara políticament endormiscades.

Mentrestant, a l'est de Cuba, alguns cimarrones —esclaus fugitius que es refugiaven a les muntanyes— i africans lliberts s'havien fet amb guitarres, instruments bastant més fàcils de transportar que no pas el piano. Amb elles, feien trobades musicals a les muntanyes o baixaven als pobles a guanyar-se la vida tocant i cantant. Van ser anomenats "trovas cubanas" i reberen aquest nom en honor dels antics trobadors d'Occitània i Catalunya, on, a l'Edat Mitjana, aquests poetes també acompanyaven les seves poesies amb petits instruments de corda.

Ara bé, en aquestes trovas, els afrocubans duien, a més de guitarres, l'anomenat tres cubano, les maraques, el güiro, la clave i el tambor. Però aquesta ja és una altra història: la d'En Pepe Sánchez, la d'En Nené Manfugás, la d'En Sindo Garay... i la de la cançó cubana.

Joan Casajuana

Referències bibliogràfiques:

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Tresillo_(rhythm)
[2] https://simple.wikipedia.org/wiki/Cinquillo
[3] Alejo Carpentier, La música de Cuba, capítol VII; «Los negros», pàgines 117-122.
[4] Alejo carpentier, La música de Cuba, capítol X; «Saumell y el nacionalismo», pàgines 162-165.
[5] Alejo Carpentier, La música de Cuba, capítol X; «Saumell y el nacionalismo», pàgina 167
[6] R.C. Rusiñol, Josep Anselm Clavé, una vida al servei de la cultura i la llibertat.